# 8M 2024

## MATERIAIS para traballar nas aulas de SECUNDARIA

as.pg
ASOCIACIÓN
SOCIO-PEDAGÓXICA
GALEGA

CIG
Confederación Intersindical Galega
ENSINO

# Xustificación

## Reflexionando sobre as mulleres e o espazo

Igual que moitas outras disciplinas, o urbanismo tradicionalmente baseouse nunha lóxica puramente patriarcal, pois era o sexo feminino o que se ocupaba das tarefas domésticas (sempre relegadas ao ámbito privado), polo que as súas necesidades na esfera pública nunca se tiveron en conta. Hoxe en día, podemos atopar múltiples estudos que verten unha opinión crítica sobre esta realidade:

> «a división sexual do traballo significa que mentres as mulleres se fan cargo do traballo doméstico non remunerado, os homes ocúpanse do traballo remunerado na esfera pública. Pero esta afirmación xeral debe ser matizada desde unha perspectiva histórica e transcultural. Máis que unha separación estrita entre esferas, o que houbo é unha esfera separada, a da reprodución, da que os homes apenas se ocuparon»[1].

De modo que esta estrutura machista na que se desenvolveu o urbanismo debe romper con absolutamente todos os valores patriarcais que a caracterizan, incidindo na recuperación de espazos e nas demandas do público ao que acolle:

> «o espazo da vivenda e a súa contorna inmediata constituiron a esfera privada das mulleres; ata hai pouco, o espazo público estáballes vedado se non ían acompañadas. Mentres que para os homes a vivenda é un lugar de descanso onde se poden refuxiar despois dun día de duro traballo, para as mulleres a vivenda é un lugar de traballo do cal non teñen onde refuxiarse»[2].

Para acadar este propósito de ruptura total co urbanismo hexemónico e obsoleto, o novo modelo pensado para a súa substitución debe formarse a partir de prácticas inclusivas e políticas verdes que faciliten a convivencia dunha cidadanía caracterizada por contar cuns trazos moi heteroxéneos entre si. É dicir, un urbanismo feminista que logre incorporar absolutamente todas as realidades que se configuran nun determinado lugar. Tal e como o recolle unha das participantes do vídeo «que é o urbanismo feminista» (4), quen a partir dun proxecto que desenvolveron sobre esta temática declara o seguinte:

> «temos que poñer a vida das persoas no centro das decisións urbanas, colocar as lentes lilas e atender á teoría da interseccionalidade (idade, unidade de convivencia, orixe, diversidade funcional, clase social e identidade sexual)»[3].

## Sabías que?

Ante a nosa curiosidade por coñecer se se estaban a pór en marcha iniciativas urbanísticas con perspectiva de xénero nalgunha cidade galega, decidimos investigar se Vigo, a urbe máis grande de Galiza, presentaba algunha das cinco principais características que se recollen dentro do concepto de «urbanismo feminista»: proximidade, diversidade, autonomía, vitalidade e representatividade[4].

Esta busca foi un pouco en van, ao comprobar que a única que se cumpría, e con moitos peros, era a que fai referencia á memoria das mulleres, é dicir, as rúas con nomes de mulleres que intentan recuperar parte do legado que estas deixaron nunha terra na que non sempre lles foi recoñecido o seu espazo. Así, a priori, segundo os datos recollidos en 2019[5], das 1775 vías da cidade olívica, só 57 contan con denominacións de muller, o que, ademais de confirmar a necesidade dunha visibilidade real, denota o incumprimento por parte do Concello de Vigo da norma en vigor que establece que a media estatal supere cando menos o 5%, no caso citado a cantidade non chega nin ao 3,8%.

Algúns dos exemplos que se nos veñen á cabeza e que se agochan detrás desta ruta viguesa caracterizada polo seu chan pegañento cheo de ausencias, son os que en moitas ocasións pasaron totalmente desapercibidos para moitas de nós, coma a famosa rúa na que se alberga a Delegación Territorial da Xunta de Galicia, Concepción Arenal, que rende homenaxe á que conseguiría

1 Junta de Andalucía: “Urbanismo con perspectiva de xénero” (2002), páx. 12.
2 Junta de Andalucía: *Urbanismo con perspectiva de género* (2002), páx. 16.
3 Vídeo sobre “qué es el urbanismo feminista”, en línea: https://www.youtube.com/watch?v=dl4TOCPMMBA
4 Vídeo sobre “qué es el urbanismo feminista”, en línea: https://www.youtube.com/watch?v=dl4TOCPMMBA
5 https://www.farodevigo.es/gran-vigo/2019/05/07/callejero-grietas-genero-14824085.html

FONTE: elaboración propia

ser a primeira muller en acceder ao sistema universitario despois de ocultar durante moito tempo o seu corpo tras as vestimentas dun home. Tamén, o parque do Calvario no que algún infante vigués podería chegar a ser un verdadeiro artista seguindo os pasos dunha das participantes da xeración do 27, Maruja Mallo, personalidade moi destacada dentro do surrealismo, e a quen non lle importaría nin o máis mínimo desafiar a estética dunha sociedade acostumada a levar sombreiro.

Foi entre a valentía de Concepción Arenal por rachar cunha lei que impedía o acceso a educación do sexo feminino, xunto á determinación de Maruja Mallo de mudar o pensamento daquela cidadanía atascada nunha idea anticuada ou o esforzo de Rosalía de Castro e Emilia Pardo Bazán de crear conciencia feminista nun ámbito pensado para a expresión masculina, onde se podería situar perfectamente á primeira médica xinecóloga galega, Olimpia Valencia.

Se facemos un percorrido pola rúa de Príncipe observaremos que a mesma non ten por que invitar só ao consumo que ditan as súas tendas, esas que incitan a calquera a caer na tentación do sistema capitalista, senón á reflexión das persoas que nalgún momento a habitaron. Así, moi preto do Sireno, visualizamos a seguinte placa:

FONTE: elaboración propia

Hai máis de cen anos, un 14 de decembro de 1898, nacía en Baltar a primeira médica xinecóloga galega, Olimpia Valencia. Esta muller, de ideas avanzadas para a época que lle tocou vivir, deixou atrás a falla de comunicación que imperaba na súa época, para cumprir co que desde sempre fora a súa vocación, a medicina. Desta maneira, converteuse nunha das primeiras universitarias que, seguindo o exemplo de Concepción Arenal, cruzou a porta da facultade rachando por completo cunha lei que impedía o acceso á educación do sexo feminino.

Despois da súa licenciatura en 1925 e o posterior doutoramento, Olimpia Valencia abriría a súa consulta na Rúa Príncipe de Vigo, cun cartaz no que se chegaba a ler "Especialista en enfermidades da muller". Alí, ao mesmo tempo que gañaría a confianza dun público fronte ao que ela se definía como "médica", desviando o uso por aquel entón dun masculino xenérico, tamén a perdería, logo de que durante a Guerra Civil a arrestaran polas súas ideas progresistas.

Este pequeno estudo realizado na cidade de Vigo pode servir tamén de paradigma para facer un percorrido pola vila ou cidade máis próxima ao alumnado para analizala desde unha ollada feminista.

## Metodoloxía

Estas Unidades Didácticas, dirixidas ás aulas de Infantil, Primaria e Educación Secundaria Obrigatoria (ESO) e Bacharelato, tomarán como punto de partida as actitudes de ambos sexos fronte aos xogos. Estes articúlanse de modo determinante na socialización primaria do individuo. Así o confirma Carol Gilligan, filósofa e psicóloga feminista norteamericana, ao poñer de manifesto que os entretementos infantís que se realizan con frecuencia en lugares públicos como os parques modelan os roles masculinos e femininos:

> «Os xogos dos nenos satisfán as esixencias do éxito empresarial e céntranse no respecto polas regras e a competitividade; os das nenas céntranse na sensibilidade e atención aos demais, e teñen lugar en grupos reducidos e

espazos privados, o que favorece o desenvolvemento da empatía»[6].

Igualmente, as nenas móstranse moito máis tolerantes a estas excepcións, regras e innovacións, pois, en opinión do sociólogo estadounidense George H. Mead[7], xogan en grupos máis pequenos e por tanto máis íntimos onde poden desenvolver a súa empatía e sensibilidade.

A metodoloxía empregada ao longo destas páxinas será sobre todo de reaprendizaxe por parte do profesorado e do alumnado, que meditará en conxunto as actividades enunciadas a continuación. Estas mesmas foron pensadas desde unha óptica aberta e flexible, centrada no ensino dinámico e horizontal. A meta fundamental será a concienciación de cada discente mediante unha serie de propostas lúdicas nas que aprenda experimentando e conte coa oportunidade de compartir as súas propias experiencias.

## Obxectivos xerais

- Visualizar o estudo en materia de igualdade como un epicentro que debe estar en vangarda e á súa vez como a cura dun sistema educativo enfermo no que goberna un só sexo.
- Recorrer á formulación de prácticas didácticas novidosas que repercutan proveitosamente na persoa que estuda sen dar pé a calidades específicas dependendo do sexo.
- Persistir nesta (de)construción, recollendo as premisas que subliña o feminismo da igualdade e o da diferenza.
- Avanzar cara á eliminación das xerarquías dominantes entre as relacións para convertelas nalgo totalmente simétrico e incidindo, sobre todo, na importancia do recoñecemento do labor que se realiza na esfera privada.
- Utilizar a educación como unha ferramenta decisiva para o traspaso de contidos que resulten favorables para as figuras femininas e masculinas.
- Reivindicar unha das cuestións máis latentes actualmente, que non é outra que a xa anunciada por diversas teóricas, especialmente por Carol Gilligan, quen recalca o valor da teoría dos coidados.
- Achegar ao alumnado unha literatura responsable baseándose en voces representativas que perforen a gran pantalla e se aproximen aos sofás adolescentes de toda a comunidade galega.

## Actividades

### ACTIVIDADE 1. O patio de secundaria e bacharelato tinguido de lila

A análise dos xogos que se dispoñen dentro do recinto no que socializamos:

O alumnado tomará as dimensións da súa zona de recreo para analizar e repensar a través da frase "en que parte do meu patio me sitúo?" como se dispón por grupos e cales son as actividades lúdicas que practica.

A partir de aí, intentaranse levar a cabo varias propostas que inclúan tanto rapazas coma rapaces, pero antes formularemos as seguintes preguntas:

- En que zona do patio adoitades colocarvos para xogar ou conversar?
- Cales son os pasatempos que compartides entre todos e todas?

Exclusivamente para as rapazas:

- Hai xornadas de recreo nas que a vosa aula se divide en dous dependendo o sexo?

No caso de que a resposta sexa afirmativa:

- En que momento de descanso credes que vos separades e estades máis coas vosas compañeiras? Por que?

### ACTIVIDADE 2. Anatomía e/ou cartografía dos espazos nos que se socializa

Despois das respostas dadas no exercicio precedente, o que se pretende é facer unha reflexión sobre a anatomía do noso centro educativo, é di-

6 Gilligan, C. (1994). *La moral y la teoría. Psicología del desarrollo femenino.* México: Fondo de cultura económica.

7 Mead, G. (1982). *Espíritu, persona y sociedad: desde el punto de vista del conductismo social*, Paidós, Barcelona.

FONTE: internet

cir, a composición coa que contan aqueles lugares nos que nos relacionamos, para ver se efectivamente as mulleres quedan relegadas á periferia en contraposición aos homes, que se manteñen no centro. Desta maneira, pódese realizar todo este traballo botando man dun mapa que permita identificar as zonas académicas e de lecer nas que un individuo se move con certa frecuencia, para ver que detalles chaman máis a atención, e se responden á diferenciación por sexos.

Para esta proposta, poderase empregar a información recollida ao longo da obra de Carol Gilligan[8], sobre como os xogos son un factor determinante no desenvolvemento dun individuo.

## ACTIVIDADE 3. Creación dun mural a través da cartografía anteriormente feita

Completada a segunda tarefa, o obxectivo será que despois de debater as cuestións xurdidas coas posibles dúbidas, se poida materializar ese mapa que escenifica á perfección a realidade dun dos espazos nos que máis tempo pasa o alumnado.

O alumnado fará un mural no que se ilustre por cales ámbitos se despraza, tamén todas aquelas dinámicas que executa en grupo e de maneira individual.

O propósito é que se cheguen a evidenciar, mediante unha ferramenta tan útil como o é a arte, calquera diferenciación existente á hora de socializar coa clase.

## ACTIVIDADE 4. Estudo dos espazos nos que traballamos en clave feminista

Con esta achega intentarase que a clase faga en pequenos grupos unha busca detallada de como están constituídos os lugares nos que conversa e se desenvolve. Así pois, tomando como modelo o vídeo sobre urbanismo feminista, teranse en conta as características que se repiten para repensar o patio e as dinámicas que se levan a cabo, prestando especial atención aos parámetros relativos á proximidade, diversidade, autonomía, vitalidade e representatividade[9].

8 Gilligan, C. (1994). *La moral y la teoría. Psicología del desarrollo femenino.* México: Fondo de cultura económica.

9 Vídeo sobre "qué es el urbanismo feminista", en línea: https://www.youtube.com/watch?v=dI4TOCPMMBA

# ACTIVIDADE 5.
## Selección de rúas con nomes masculinos e renomeación das mesmas

Nesta proposta tratarase de achegar o alumnado á realidade dos lugares nos que vive, ou polo menos aqueles que transita a miúdo. O obxectivo é que o alumnado faga primeiramente unha busca e a posteriori unha lista dalgúns dos nomes masculinos cos que contan os espazos nos que conviven e despois a comparen con aqueles outros encabezados por denominacións femininas.

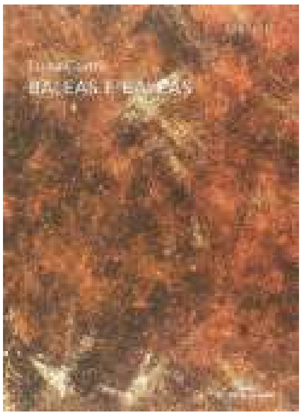

# ACTIVIDADE 6.
## Quen é quen na literatura galega. Escritoras da nosa contorna que dedicaron ou aínda dedican parte da súa vida á difusión da nosa lingua

Para dinamizar un pouco o ambiente dentro da clase, aproximarase un clásico xogo para poñernos en contacto coas grandes autoras literarias da nosa terra. Polo tanto, tratarase de interiorizar cada unha delas mediante a identificación de todos os rostros que asumirá cada participante do grupo. O propósito principal é o de quedarse cos detalles máis relevantes, como tamén recoñecer na cara da compañeira ou compañeiro que temos en fronte, calquera das escritoras previamente mencionadas. Con axuda do coñecido "quen é quen", elaboraranse unhas tarxetas con diversos nomes que tiveran un peso importante na literatura galega. A recomendación sería que se comezara por unha breve contextualización, para logo xa repartir tarxetas de cores con todas as personalidades escollidas.

Algúns exemplos para ter á man serían os seguintes:

- Rosalía de Castro (Santiago de Compostela, 1837-Padrón, 1885)
- Ledicia Costas (Vigo, 1979)
- Olga Novo (Vilarmao, Lugo, 1975)
- Yolanda Castaño (Santiago de Compostela, 1977)

- Emilia Pardo Bazán (A Coruña, 1851- Madrid, 1921)
- Berta Dávila (Santiago de Compostela, 1987)
- Lúa Mosquetera (Miño, 1988)
- Concepción Arenal (Ferrol, 1820-Vigo, 1893)
- Margarita Ledo (Castro de Rei, Lugo, 1951)
- Teresa Moure (Monforte de Lemos, 1969)
- María Xosé Queizán (Vigo, 1939)
- Xohana Torres (Ferrol, 1929- Vigo, 2017)
- Conchi Regueiro (Lugo, 1968)

- Xela Arias (Lugo, 1962-Vigo, 2003)
- Chus Pato (Ourense, 1955)
- Lupe Gómez (Fisteus, A Coruña, 1972)
- Luisa Castro (Foz, Lugo, 1966)
- Luz Pichel (Alén, 1947)

## ACTIVIDADE 7.
## Quen é quen desde a ollada do cinema

A partir dun documental de cineastas galegas[10] cada discente contemplará os poucos recoñecementos que se outorgan nun ámbito que non deixa oco para a mirada feminina. A directora, Lara Alonso Vázquez, céntrase en facer unha homenaxe a todas as achegas que fixeron durante a súa traxectoria diferentes personalidades do mundo do cine. Coa vontade de que se saquen diversas impresións a través das vivencias comentadas polas propias protagonistas, que falan sobre todo da pouca visibilidade que reciben nun espazo territorial, machista. Por outra parte, unha cuestión que se podería comentar e que sería para iniciar un debate co alumnado, é o feito de que na produción a maior parte dos tratos son xestionados por homes, o que imposibilita que as mulleres conten con suficiente orzamento para as súas propias obras.

Posibles preguntas a realizar despois do visionado:

- Credes que o a ollada feminina está sendo discriminada dentro do cinema?
- E que pensades da lingua galega? Credes que o audiovisual feito en galego tamén está sendo discriminado?

## Bibliografía usada


GILLIGAN, C. (1994). *La moral y la teoría. Psicología del desarrollo femenino.* México: Fondo de cultura económica.

FUENTES, A. *Olimpia Valencia: ocho décadas de historia desde los ojos de una pionera*.

Recurso en liña. https://www.elperiodico.com/es/cuaderno/20190106/sara-ortiz-escalante-7215495

Recurso en liña. https://www.farodevigo.es/gran-vigo/2019/05/07/callejero-grietas-genero-14824085.html

Recurso en liña. "Qué es el urbanismo feminista": https://www.youtube.com/watch?v= dI4TOCPMMBA

Recurso en liña. https://drive.google.com/drive/folders/1MBmZ2grXlAE1KPirHNufOJdKI-yePbwC?usp=sharing

MEAD, G. (1982). *Espíritu, persona y sociedad: desde el punto de vista del conductismo social*. Paidós, Barcelona.

Junta de Andalucía. *Urbanismo con perspectiva de xénero* (2002).


## Maleta de recomendacións


CID, C e ÁLVAREZ, S. (2020). *O misterio do sorriso de Lucas*. Triqueta verde.

G. de la CUEVA, C. (2016). *Mamá, quiero ser feminista*. Lumen.

G. MARÍN, J. (2018). *Novas masculinidades*. Através.

GAUDES, B e MACÍAS, P. (2015). *Érase dos veces la bella y la bestia*. Cuatro tuercas. S.L.

HEMATOCRÍTICO. (2016). *Feliz feroz, o lobiño riquiño.* Xerais.

MARROQUÍ, M. (2018). *Esto no es amor*. Destino.

OLIVEIRA, C e RETAMOZO, P. (2021). *Comando Igualdade. A mocidade facendo a revolución feminista nas aulas!*. Catro ventos.

QUINTELA, A. (2021). *Na busca de Antón*. Alvarellos.

SEOANE, A e SANMARTÍN, M. (2019). *As mulheres que amavam os videojogos*. Através.


10 Vídeo de cineastas: https://drive.google.com/drive/folders/1MBmZ2grXlAE1KPirHNufOJdKI-yePbwC?usp=sharing

*8M 2024. Materiais para traballar nas aulas de Secundaria.*

Autora: TANIA NÓVOA PAZ.
Politóloga, comunicadora e doutoranda en Estudos feministas e de Xénero
pola universidade do País Vasco (UPV-EHU)

8M 2024

# 8M 2024

as.pg
ASOCIACIÓN
SOCIO-PEDAGÓXICA
GALEGA

CIG
Confederación Intersindical Galega
ENSINO